

مهرهای دوران صفوی

یاسنت لویی رابینو دی بورگوماله^۱

ترجمه: سید محمدحسین مرعشی

مُهرشناسی ایرانی، کمتر مورد توجه پژوهشگران فرنگی قرار گرفته است. بدون شک، تعداد اسنادی که دارای نقش مهر هستند و در کتابخانه‌های عمومی و بایگانی‌ها و موزه‌های وزارت‌خانه‌های امور خارجه در اروپا حفظ و نگهداری می‌شود آنقدرها نیست که بتوان برای پژوهش در این زمینه مورد استفاده قرار گیرند.^۲ با این همه، مهرهای ایرانی چهار سده پیش، از جنبه‌های هنر کنده‌کاری و نیز خوشنویسی حائز اهمیت‌اند. مهرهای هر دوره را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

۱- مهرهای شخصی

۲- مهرهای حکومتی

مهرهای مشخص افراد خاص:

ملاحظات که در پی خواهد آمد، بر اساس خاطرات شخصی اینجانب، یادداشت‌های دکتر چارلز جیمز ویلز^۳ که به طبابت در اصفهان اشتغال داشت و نیز اسناد ایرانی که در برخی کتابخانه‌ها و بایگانی‌های اروپایی مورد بررسی قرار دارد.

مهرهای یک ایرانی بخش مهمی از امور او را تشکیل می‌دادند. این مهرهای [دارای پایه یا رکاب] نقره‌ای که در یک کیسه پارچه‌ای سوزن دوزی یا گلدوزی نگهداری می‌شدند، بندی ابریشمی با رشته‌های طلا و نقره داشتند و در مجموع شیء با ارزشی را تشکیل می‌دادند.

در مشرق زمین، در سده های گذشته، نامه‌ها و اسناد مُهر می‌شدند، زیرا امضاء وجود نداشت. افراد صاحب عنوان، چندین مُهر داشتند، یکی برای امور رسمی، با ابعاد بزرگ، به شکل چهارگوش یا بیضی که بر روی آن، نام و عنوان او به طور کامل کنده‌کاری می‌گردید. مهر دوم برای معاملات، قراردادهای و غیره و از سومین مُهر که فقط دارای اسم او بود، برای مُهر کردن نامه‌هایی به دوستان و نزدیکان استفاده می‌شد. احتمالاً مهرهای دیگری نیز برای کاربردهای خاص وجود داشته است.

پیشة مُهرکنی در تمام شهرها وجود داشت. مُهرها، معمولاً روی عقیق سُرخ یا یشم حک می‌شدند. حکاکی کردن نام‌های خدا، بر روی سنگ مهرها رایج بود. بهترین حکاکان در دوران صفوی در اصفهان و در دوران قاجار در تهران بودند و به گفتهٔ دکتر ویلز، برای کندن هر حرف به آنها یک تومان پرداخت می‌شد.

مُهرهای مردم کوچه و بازار، روی نقره یا مس کنده می‌شدند و اغلب علاوه بر نام مالک (و گاه نام پدر مالک) تصویر یک پرنده یا حیوان یا یک شاخهٔ درخت و آرایه‌های زینتی دیگر نقش می‌شد. برای مهر زدن، معمولاً، یا مهر را روی چراغ می‌گرفتند تا لایهٔ نازکی از دوده روی آن بنشیند و یا به کمک یک قلم، آن را با مرکب چین آغشته می‌کردند قلم را در دواتی می‌زدند که یک لایهٔ آغشته به مرکب چین در آن قرار داشت. در صورت خشک شدن مرکب در آن آب می‌ریختند. برای این کار، همهٔ قلمدان‌ها دارای یک قاشقک [یا دوات آشور] بودند. پس از انجام این مراحل، با کشیدن زبان روی کاغذ، آن را مرطوب می‌کردند و مهر را روی کاغذ می‌فشرده‌اند. این فشار زمینه، سیاهی را روی کاغذ می‌انداخت که در آن جای حروف و نقوش سفید بود. مُهرها تقریباً همگی تاریخ داشتند.

در دوران صفوی و پس از آن، عبارتهای مذهبی، به عنوان نقش مُهر، عمومیت داشت، بویژه برای مُهرهای رسمی صاحب‌منصبان و عمال شهری، نظامیان و علمای مذهبی. بعضی عبارت‌ها که از فرامین سلطنتی موجود در بریتیش میوزیوم استخراج گردیده بدین مضمون است.

لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده على اكبر.

الله محمد على توكل الملك المبين عبده محمد باقر.

يا الله توكل الغنى عبده تقى ۱۲۳۰.

يا الله توفق الغنى عبده على الحسينى.

کاربرد این عبارات، بعدها، تنها در مهرهای ملایان و آخوندها ادامه یافت. در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه، صاحب‌منصبان ارشد دولتی، بر روی مهرهای خود نقش شیر و خورشید و گاه، عبارتی دعایی و پس از آن اسم خود، عنوان و شغل و ... را حک می‌کردند، مثلاً:

الله المستعين اعتمادالدوله ميرزا آقاخان صدراعظم دولت عليه ايران ۱۲۶۴.

امين الملك فرخ‌خان سفير كبير دولت عليه ايران فى سنه ۱۲۷۲.

حسنعلی خان وزیر مختار و ایلچی مخصوص اعلیحضرت شاهنشاه ایران. میرزا جعفرخان مشیرالدوله رئیس دارالشورای کبری سفیر دولت علیه ایران در نزد دولت علیه ایران در نزد دولت بهیبه انگلیس.

چند سالی (۱۹۰۰-۱۸۹۵)، در تهران، در بانک شاهی ایران، کار می‌کردم. پدرم که مدیر عامل بانک بود، آلبوم هایی از برگه پیوست های ۸ ضلعی فراهم آورده بود که مشتری های ایرانی روی آنها اثر مهر خود را ثبت می کردند. این آلبوم ها حدود چند صدتایی شده بود که امیدوارم مانند مجموعه سکه هائی که در تهران، برای همان بانک، فراهم آورده بودم گم نشده باشد. در این دوره، مهرها خیلی ساده شده بودند و در اغلب آنها، نام صاحب مهر، پیش از نام پدر او (محمدتقی بن محمد حسن علی بن حسین) و یا عنوان صاحب مهر مانند: صدراعظم، دبیرالملک و رئیس التجار، ملک الشعرا حک می شد و گاهی نیز نام و عنوان در کنار یکدیگر می آمدند.

پس از پذیرفتن جوامع و رسوم غربی، در ایران قاجاری، امضاء جایگزین مهر گردید. امروزه، احتمالاً تنها افراد بی سواد از مهر یا اثر انگشت به جای امضاء استفاده می کنند.

در موزه بریتانیا، نقش مهر بزرگ و گلابی شکل بسیار ارزشمندی نگهداری می شود. روی این مهر، نام دوازده امام حکاکی شده است. این نقش مهر همراه با یادداشتی از اسپنسر چرچیل / Spencer Churchill است که به گفته او، این مهر از زمان صفویان در خانواده آنها حفظ می شود.

سند دیگری در همان مجلد (نسخه خطی Or. 4936) با مهر دایره ای بسیار بزرگی با حکاکی هنرمندانه، به قطر (اگر اشتباه نکنم) حدود ۱۲ سانتیمتر، مهور شده است. این مهر متعلق به آستان قدس امام رضا (ع) در مشهد است. بدون شک، آستانه ها و موسسات دیگر دارای چنین مهرهایی بوده اند.

مهرهای سلطنتی

دو فرمان از یعقوب قره قویونلو، به تاریخ ۱۵ رمضان ۸۸۴ و ۱۰ رجب ۹۰۴ وجود دارد که متعلق به آستانه قم اولین سجع مهر گرد محسوب می شود:

ان الله ناصر بالعدل والاحسان یعقوب بن حسن بن علی بن عثمان.

و متن دومین سجع مهر که به برادر او تعلق دارد گرد می باشد:

الملك المنان الوند بن حسن بن^۴ علی بن عثمان

از اسماعیل اول، جز یک مهر گلابی شکل با اسامی و عناوین پیامبر و ۱۲ امام و عبارت: العبد اسماعیل بن حیدر الصفوی ۹۱۳، چیزی در دست نداریم.

طهماسب اول با آوردن نام و عنوان های پیامبر و امامان در حاشیه، و عبارت بنده شاه ولایت طهماسب، در مرکز مهر، همان اسلوب را داراست.^۵

دو مهر گرد بزرگ دیگر از این نوع که از نظر خط مشابه‌اند ظاهراً بدون تاریخ هستند.

سومین مهر دارای این متن است:

سلطان کشور دین طهماسب شاه عادل.

و در پایان، بر روی مهر دیوانی که برای تایید رونوشت‌ها به کار می‌رفته چنین نوشته شده:

بندۀ شاه ولایت طهماسب. مهر مسوده دیوان اعلاء ۹۷۷.

متن تنها مهر محمد خدابنده که گلابی شکل است و در مجموعه موزه بریتانیا نگهداری می‌شود، چنین است: در قسمت تاج: الله محمد علی. در وسط: غلام شاه سلطان محمدبن طهماسب و در حاشیه، دو بیت شعر نیمه عربی نیمه فارسی که نمی‌توان کاملاً آن را خواند:

قدم عالم الب ... ین بالله رب العالمین و مولای المومنینم

علی بن ابی طالب له و ابائه بجان و دل غلام کمترینم

در آستانه کیجا در کوه دم (در گیلان)، قرآنی منسوب به خط حضرت علی نگهداری می‌شود و چندین فرمان انتصاب تولیت آستانه نزد خادمان آن مرقد است که دو فرمان از این فرمان‌ها، به تاریخ رمضان و ذی‌قعدة ۹۹۴ ق (۱۵۸۸م) هستند، یکی سجع مهر سلطان حمزه است با عبارت: بنده شاه ولایت حمزه و دیگری مهر گرد بزرگی از شاه عباس بدین مضمون: بندۀ شاه ولایت عباس ۹۹۴. در اطراف این مهر عناوین پیامبران و امامان حک شده است. این مهر بر روی چندین سند نقش شده که پشت آنها، نقش یک مهر کوچک گلابی شکل، بدین مضمون: خاتم شاه ولایت ۹۹۶ دیده می‌شود. بدون شک مهر پشت سند، صحه مهر اوست.

مهر بزرگ صفحه اول، گلابی شکل و در بالای آن چنین آمده: حسبی الله و در وسط: هست از جان غلام شاه صفی^۶ ۱۰۳۸ و در حاشیه آمده است:

جانب هر که با علی نه نکوست هر که گو باش من ندارم دوست

هر که چون خاک نیست بر در او گر فرشته است خاک بر سر او^۷

بر مهر چهار گوش کوچکی چنین نقر شده است: بندۀ شاه ولایت صفی ۱۰۳۸. شاه عباس دوم، مهر گرد بزرگی داشت که به گونه ای، شبیه مهر شاه همانام خود (شاه عباس اول) بود، اما در مرکز مهر، این عبارت آمده: بندۀ شاه ولایت عباس ثانی ۱۰۵۹. بر مهر کوچک چهار گوش او، تنها نوشته شده است: بندۀ شاه ولایت عباس ۱۰۵۲.

متن مُهر بزرگ گرد دیوانی شاه صفی دوم چنین است: بنده شاه ولایت صفی ثانی مُهر مُسودهٔ دیوان اعلاء ۱۰۷۷.

همهٔ جانشینان طهماسب اول، بدون شک، چنین مُهرهای دیوانی داشته اند.

به دلیل وضعیت بد جسمانی شاه و بداقبالی‌های حکومت او، درباریان تصمیم گرفتند برای بار دوم او را با نام (صفی ثانی) سلیمان اول تاجگذاری کنند.

به دلیل اعتقادات خرافی شاه و توصیه‌های منجمین، تغییر مُهرهای بسیاری در دوران او مشاهده می‌شود.

به عقیدهٔ شاردن، شاه پنج مُهر داشت. او نقش این مهرها را در کتاب خود آورده است.^۹

مُهرهای بزرگ، مُهر همایون خوانده می‌شد (همایونی) و مُهرهای کوچک، مُهر حکم جهان مطاع.

شاردن می‌افزاید که همین مُهرها تا زمان شاه عباس اول، مورد استفاده بود و تنها نام شاه، تغییر می‌یافته است. البته این گفته چندان دقیق نمی‌نماید.

این پنج مُهر بدین شرحند:

الف. مُهر بزرگ گرد تاجدار و از جنس فیروزه^{۱۰}

در بالای مهر نوشته شده: حسبی الله.

در وسط: بنده شاه ولایت سلیمان ۱۰۷۸.

و در حاشیه: جانب هر که با علی نکوست ...
از این مُهر برای امور دیوان ممالیک مانند، معاهده‌ها و مکاتبات با خارجیان، اجازه‌نامه‌ها یا منشورها و مأموریت‌ها استفاده می‌شده است.

ب. مُهر بزرگ چهار گوشه از جنس فیروزه که در وسط آن، همان نقش‌های مُهر الف و در حاشیه، نامهای امامان نقر شده است.

این مُهر برای کمیسیون‌ها و همچنین برای امور خاصه بکار می‌رفته است.

ج. مُهر کوچکی به شکل مربع، از جنس یاقوت، بدین مضمون: بسم‌الله،

بنده شاه ولایت سلیمان ۱۱۰۷۷^{۱۱}

د. مُهر به شکل بادامی، با تاج به شکل سرترنج. سنگ مهر زمرد است. و متن آن:

بندهٔ شاه دین سلیمان است ۱۰۷۸.

از مهرهای کوچک (ج) و (د) برای امور مالی، املاک، انتصاب در امور خاصه و ارتش استفاده می شده است.

هـ. مهرهایی که از هر نظر شبیه مهر الف بوده و برای امور نظامی استفاده شده است.

ما چهار مهر بزرگ سلیمان را می شناسیم. اولی بر روی نامه‌ای که خطاب به شاه انگلستان است:

در بالای آن: الملک لله. در وسط: انه من سلیمان فانه بسم الله الرحمن الرحیم ۱۰۷۹

و در حاشیه: الحمدالله الذی فضلنا من عباده و صل علی خیر خلقه محمد و آله دومی: بر روی نامه‌ای دیده شده که در بایگانی واتیکان موجود است.

در بالا: الله محمدعلی. مرکز: بنده شاه ولایت سلیمان ۱۰۷۸.

حاشیه: در دو قاب که با کلمه: حسین در بالا و حسن در پایین، از یکدیگر جدا می شوند. این شعر نوشته شده:

گر کند بارقه لطف تو همراهی ما چرخ بر دوش کشد غاشیه شاهی ما سومین مهر که جدیدتر از بقیه است:

در بالا نوشته شده: بسم الله الرحمن الرحیم در مرکز: بنده شاه ولایت

سلیمان ۱۰۹۱

در حاشیه: نامها و کنیه‌های پیامبر و امامان^{۱۲}

چهارمین مهر: مهر الف از شاردن. همچنین سجع مهرهای کوچک دیگر، ج و د وجود دارد. مستندات برای شاه سلطان حسین بسیار است، زیرا نویسنده کتاب تذکره الملوک، آنچه را که در دربار شاه سلطان حسین که سلطنت آن ۳۰ سال از (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ق) به طول انجامید، الگو گرفته است بسیار مشکل می نماید تا همه جزئیاتی را که در تذکره الملوک آمده در یابیم. خلاصه‌ای از آن بدین شرح است:

منشی الممالک با جوهر قرمز و آب طلا طغراء بر تمام نامه‌های سلطنتی (پرونده‌جات مبارک اشرف) و بر تمام اسناد انتصابات تیول همه ساله و همچنین فرامین، حکم که توسط دیوان بیگی صادر می شده است رسم می کرده و بر روی آخرین فرامین این عبارت نوشته می شده: حکم جهان مطاع شد.

روی فرامین پرداخت های مالی و فرامین درخواست اشتغال، تیول همه ساله، سیورغال نظامی، عبارت: «فرمان همایون شد». بر روی پاسخ به نامه، عبارت فرمان همایون شرف نفاذ یافت و غیره رسم می شد. مهردار که نگهبان

مهر بود، مهر (مهر همایون؟) را روی رقم نام وزرا مستفیان و کلانترها و بر روی نوشته هایی که مربوط به سیورغال می شد و امان نامه و تیول که به امرا و صاحب منصبان اعطا می شد، سجع می کرد، البته پس از ثبت اسناد. سومین مهر در بالا، حسبی الله، در وسط؛ بنده شاه ولایت سلطان حسین. و در حاشیه جانب هر که با علی نه نکوست ...

مهر دیگر، اندکی بزرگتر است و بر فرمانها و رقمهای بسیاری دیده می شود که به امور کارگزاران کمپانی هند شرقی انگلیسی در ایران مربوط می شود چنین است:

بسم الله، کمترین کلب امیرالمومنین سلطان حسین ۱۱۲۵.

اینجانب (رابینو) فرمانی را در شهر رشت دیدم که متن مهر آن چنین بود: فرمانبر مولای حق سلطان حسین.

شاه طهماسب دوم، مهر چهارگوش کوچکی داشت با این متن: بنده شاه ولایت طهماسب ثانی که بر بسیاری رقم های مربوط به کارگزاران کمپانی هند شرقی دیده می شود.

به جز اینها، مهر بزرگ، مهر همایون، گرد یا کاملاً بی شکل دیگری یافت نشده است. به جز چند استثنای کمیاب، مهرها چهارگوش هستند و در بیشتر موارد یک تاج در بالای آن نقش شده دارای عبارتی دعایی است.

پی نوشتها:

1- Hyacinth Louis Rabino di Borgomale.

۲- در اینجا، به فهرست اجمالی از منابعی که می توان بدان مراجعه کرد می پردازیم:

موزه بریتانیا، لندن، نسخه خطی Or. 4934 تا 4936 مجموعه فرمان های شاهی و دیگر اسنادی که سیدنی چرچیل (Sidney J. A. Churchill) آنها را گردآوری نموده است. نخستین دسته از این اسناد، شامل سه طومار یا فرمان می شود: یکی از یعقوب قراقویونلو و دیگری از برادرش الوند و سومی از شاه اسماعیل اول. نسخه خطی Or. 4936 دارای ۳۱ فرمان از دوره شاه طهماسب اول تا ناصرالدین شاه است. نسخه خطی Or. 4936 انبوهی از اسناد است که بسیاری از آنها دارای مهرهای افراد خاص هستند. در این نسخه، تنها سه یا چهار فرمان وجود دارد.

دیوان هند (Indian Office) - در میان اسناد East India Factory Records: Persia and the Persian Gulf، ترجمه هایی از رقم شاه سلطان حسین، شاه طهماسب دوم، نادر شاه و کریم خان زند است.

دفتر بایگانی ملی / Public Record Office - اسناد دولتی، ۱۰۲. دسته اسناد ۴۰. شش یا هفت فرمان یا نامه از شاه به صاحب منصبان انگلیسی. - دفتر بایگانی امور خارجی، ایران. تعداد بسیاری نامه به زبان

فارسی رسمی و شخصی. دارای نقش مهر به شماره دستیابی F. O. 94/159/1 نوشته شده در ۱۸۱۲ با امضای فتحعلی شاه به شماره F. O. 93/75/7. پیمان ۱۸۶۸ به امضای ناصرالدین شاه. وزارت امور خارجی پاریس. - ایران، مکاتبات، و ایران، اسناد. فرمان های بسیاری از زمان شاه سلطان حسین تا ناصرالدین شاه و نامه های رسمی و شخصی بسیاری دارای نقش مهر. پیمان نامه ها: پیمان نامه بازرگانی ۱۸۵۵ به امضای ناصرالدین شاه.

3-The adventures of Hajji Baba of Isfahan, by James Morier, edited by C. J. Wills, M. D., London, 1897, p. 617.

۴- دکتر مظاهری در مجله وحید «ابن» آورده است. (مترجم)

۵- با این تفاوت که مهر شاه طهماسب اول گرد و مهر شاه اسماعیل گلابی شکل (یا اشکی) است. (مترجم)

۶- اصل نوشته مرکز مهر چنین است: غلام شاه ولایت سلطان محمد بن طهماسب (مهرها و ظغراها و

فرمان های پادشاهان ایران، محمد علی کریم زاده تبریزی، لندن، ۱۳۸۵ش). (مترجم)

۷- رایینو کلمات «از جان» را «است جان» خوانده است. (مترجم)

۸- همچنین در مصرع دوم از بیت اول «دوست» را «دوس» و در مصرع دوم بیت دوم «سر او» را «سر

اوست» نوشته است، در عین حال، ترجمه او از شعر، به زبان فرانسه، درست است. (مترجم)

9- Ed. Langles, Atlas, p.31

10- Rabino: Albums of coins. Medals seals the shahs of Iran. Sceau 16,

اما تاریخ مهر ۱۰۷۸ است و نه ۱۰۸۰، آن طور که شاردن می گوید.

11- Cf. Albums, sceau 15.

۱۲- تذکره الملوک، ترجمه مینورسکی، گیب، سری جدید، ۱۶، ۱۹۴۳، صفحه های ۶۱-۶۳، ۱۳۲،

۲۰۲، ۱۳۳ و ۲۰۳.

از آقای مهرداد خلقی که اصل این مقاله را به اینجانب معرفی کردند و نیز تصویر مهرها را تهیه و آنها را در مقاله تنظیم کردند سپاسگذاریم.